

Nies cumpurtament en vesta all'influenza dil tudestg

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **21.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrücke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Nies cumpurtament en vesta all'influenza dil tudestg

(Votum fatgs el ravugl dils scolasts romontschs da scola media a
Mustér, ils 5 da settember 1980)

6. Nies cumpurtament en vesta all'influenza dil tudestg

I Remarcas generalas

«Germanissem», il tema che Vus haveis surdau a mi da scarplir ei, – silmeins sco'l ei formulaus – empau da nius. Darar che jeu hai fatg da sedumignar cun in tema aschi hanau e burgaliu.

Sco representants interessai directamein vid l'instrucziun romontscha sil plaun dalla scola media suppon jeu che Vus spitgeies in muossavia.

E ton sai jeu dir da bial'entschatta: Pauc auter ch'in muossavia, co secuntener enviars ils numerus dutgs e pluscheins germanisonts che sestorschan e sefuretgan tras la cultura romontscha per buca calar. Dallas gadas aviartamein e veseivlamein, autras gadas, ed il pli savens, el zuppau e tschelau, en fuormas che fan a nus dètgas difficultads da tschaffar, penetrar e valetar.

En quei senn ei la cunzina franc buca quella da far a Vus in «bi» exposé, mobein plitost in tal duvreivel, q.v.d. da formular enzacons patratgs che pon survir alla discussiun. Ponderaziuns che san muentar e promover ina megliera entelgientscha, co s'enschignar da vgnir a frida cun quei che nus numnein cuminamein ils «germanissem», ni sche Vus preferis «l'influenza multifaria dil tudestg sil romontsch».

Sto ei che jeu accentueschi, con grev e problematic ch'igl ei da plidar sur da quei tema ord la vesta buca dil romontsch senz'auter, mobein da plirs idioms romontschs, mintgin, ual en la relaziun cul tudestg, cun in vargau ed ina convivenza magari differentes.

E lu aunc in auter punct impurtont. Vus essas confruntai pli directamein che jeu cun il stadi actual dil romontsch, Vus enconuscheis la cumpetenzza e las munconzas linguisticas da Vos scolars e saveis per quei contribuir meglier d'arrivar ad in gest e raschuneivel cumpurtament da dustonza.

II Il pugn da partenza

Pigl emprem eisi crei jeu impurtont che nus partîen en l'instrucziun romontscha buca d'opiniuns fatgas, mobein da talas reflectadas e reponderadas.

Senza vuler far en quest liug la historia dalla schientscha e cunscienza romontscha, eisi da dir che questa ei semarmenida e seprofilada gest fagend la risteina enviers il tudestg, e per l'Engiadina pli navon enviers il talian. La tenuta ideala e classica ei la finala quella cuntenida en la devisa da Lansel «Ni Taliauns ni Tudais-chs». Denter quellas risteinas schai la tempra, l'urdadira romontscha.

La tenuta da Muoth: «Tiu spért, tiu cor ein umbrivai dil vierv matern / e vegnan mai a concepir in auter senn, / a parturir in niev talent!» e quella da Lansel ein stadas capeivlas en certas circumstanzi: il retuorn allas fontaunas dil lungatg (texts vegls e lungatg dil pievel), ils svaris partenent las tendenzas irredentisticas talianas, la damonda dalla autenticidad dil romontsch enviers ils dialects lumbarbs, ed en quei connex lu la consecraziun dil romontsch sco quart lungatg naziunal.

Oz sedamond'ins – e per part ei quei gia il cass – sch'ei setracta buca d'anflar ina posiziun meins sfurzada, pli sluccada. Ils sforzs da Lansel e Pult (Meis testamaint) han giu in bi success. Mo sch'els han liberau il ladin dil derschalet talian, importaus per part el decuors dils tschentanners entras l'emigraziun carschenta, han els buca preservau l'Engiadin'Aulta dall'inundaziun tudestga. Quei vul bein dir che la germanisaziun ha en quei context «Ni Taliauns ni Tudais-chs» ina tut outra art e part, in'outra qualidad, forza e pussonza.

Quei significhescha era ch'ella ei nundetg pli maluadada. Fertion che l'italianisaziun ei stada in svilup plitost da surengiu, ina vernisch, schegie ferma, alla surfatscha, tucca e tacca la germanisaziun las ragschs.

III Ei dat buca lungatgs nunmishedai

Dapi igl onn 537 (la Rezia sut il domini dils Merovings), scadin cass dapi il tractat da Verdun (843), ei il mund retic viults ed orientaustaus viers il nord. E quei en tuts graus: organisaziun politica ed ecclesiastica, commerci ed economia. Buca da smarvigliar ch'ei ha dau consequentamein e cuntinuadamein entirs flems ed uals d'emprests da tuttas sorts. Pareglia leutier vol. I, p. 172 ss.

Graziadio Ascoli, che ha fundau ils onns denter 1873/83 la linguistica romontscha, ei dall'opiniun ch'il resultat da quella penetraziun tudestga seigi la finala in lungatg ton sco dubel, in tgierp che piardi si'olma vera e propria per retscheiver in'outra, jastra a siu esser. Quei ei la vusch dil linguist talian e descendent latin, al qual ina maridaglia denter il latin e tudestg ei ina sgarschur, ina caussa perversa

e pervertida. Igl ei lu in credo ch'ins endriescha silsuenther cun pli e pli bia insistenza si dall'Italia. La cardientscha en in pievel uniu da raz e lungatg, ina visiun che secumporta mo mal cun la realitad dalla Peninsla senza cun sias biaras minoritads.

Ins patratga buca pli che la confruntaziun dil mund german e roman ei stada grondamein decisiva per la via che l'Europa medievals ha priu silsuenther. Jeu manegel la successiun e sromaziun dils divers reginavels suenter la curdada digl imperi roman e la finala il sesviluppar dils pievels, dallas naziuns e dils lungatgs. Igl engles, il bugl d'in lungatg german (anglosaxon) cun in tal neolatin (il vegl franzos) ni il franzos che vegn cundiziunaus en siu svilup dil francon, muossan ch'igl element tudestg ei per aschidadir quel che distingua il niev lungatg en la reit latina. Pli fetg ch'ins arriva viers il sid dalla Romania (v.d. digl intsches neolatin) e pli fetg che quella presenza tschessa e sespiarda, notabene per far plaz ad autras influenzas.

Pertgei pia buca considerar quei stadi sco ina realitad, ordeifer preoccupaziuns da natira naziunalistica ed extremamein puristica. Ei dat buca lungatgs nummischadai. E cun la mischeida eisi buca piars l'olma ni brattau quella cun in'otra, jastra che va buc a prau.

En quei schai podà in'emprema constataziun: Il tudestg, era sch'el ei buca cuntenius en las denominaziuns «romontsch», «ladin» u «retoromontsch», ei in element constitutiv da nies lungatg.

Ina secunda observaziun che dat sin la vart positiva ei ch'il tudestg ha contribuì d'enrihir il romontsch. Il lungatg quasi dubel (Ascoli) porscha ina infinitad da pusseivladads ch'ins astga buca sutvaletar, cunzun sch'ins patratga ad ina cultivaziun linguistica da rudien.

E lu in'otra caussa positiva: La confruntaziun german-romana e sias consequenzas sils lungatgs e silla cultura han scaffiu cunzun en las Alps orientalas in glaxis da valurs che fuorman in passadi natural denter nord e sid cun statgnas e muossavias dalla pli differenta tempra.

IV Enzacons sguards en la tempra dils germanissemms

Nus possedein enconuschentamein diversas lavurs che s'occupeschan dils germanissemms el romontsch. Ascoli, Gartner, Brandstetter, Genelin, Gamillscheg, Szadrowski per la vart plitost lexicologica, Sartorius von Waltershausen, Weinreich, Cavigelli, Cathomas per la vart ideologica, socioculturala e sociolinguistica. Nuotatonmeins manca ina lavur cumpleta che lubess a nus da quantificar e qualificar era mo per la letga las influenzas dil tudestg sil ro-

romontsch. La munconza sepaleisa mintgamai, cu nus lein survegnir rispostas ed informaziuns pli precisas. Ei fuss giavischeivel d'arrivar en quei risguard sin in pigiamet pli stagn. Cass cuntrari rischein nus dad haver en casa l'uiara da tuts encunter tuts, il retuorn anavos el temps dils process da strias. El mund da quels tgagiadubis sa la finala mo lez romontsch scosauda ch'ei gest sil precint da criticar e sclamar tschels.

Dat ei en quei lungatg dubel differenzas essenzialas (el diever, affectivas, stilisticas eav.) denter *odiar* e *hassegiar*, denter *insister* e *haregiar*, denter *hirundella* e *schualma*, denter *conceder* e *dar tier*, denter *buonder*, *as dar da buonder* e *schmüravaglia*, *as schmüravgliar*?

Ei basta da mussar cun enzacons exempels, con essenziala e varionta che la qualidad dils emprests tudestgs ei. Interessant ei per semeglia ch'in element aschi central da nossa cuntrada muntagnarda ha in num empristau: *Igl uaul* (*god*). Ins capescha che novaziuns tecnicas tier in isegl u cundrez, per sem. tiel carr, vegnidas d'autras regiuns, han purtau novs tiarms, savens tals tudestgs: *il languit* 'Langwied', *la laitra* 'Leiter', *il rischit* 'Richtscheit'. Tiegl uaul para quei meins capeivel. Pertgei e cu ein ils tips SILVA ni il germanic *BUSK, *BOSK, ch'ins anfla aunc els nums locals, vegni catschai a cantun? A mintga cass fetg baul egl ault temps miez. D'in temps che signurs feudals sfruttavan e gudevan ils uauls per las minieras eav., gidai leutier da luvriers jasters. Il plaid german *Wald* ei penetraus en la fuorma latinisada *gualdus*, *-um* gia da bunura el vegl franzos, provenzal e tochen giuaden ella Toscana (nums locals: *Gualdo*). Mo quei *gualdum* sa buc esser il model pil romontsch. Lez ha surpriu il plaid dils Alemans. Fertion che *gualdum* ei praticamein svanius ellas tiaras numnadas, ei *uaul* s'imponius tier nus en moda absoluta. Tgi less remplazzar el?

Enzatgei semeglient sepresenta tier il tierm *la glioud* che ha substituiu GENS, *-NTE* 'pievel' ni POPULUS (fr. *les gens*, tal. *la gente*, span. *la gente*, friul. *la înt*, dolom. *la jent*). El cumpeglia da vegl enneu igl entir intschess romontsch e va da miu saver buca sur quel ora. Ch'el ei vegls sco paun e buglia muossa il svilup fonetic, q.v.d. il tud. mesaun (mhd. LIUT) va cun pintgas excepziuns a pei ed a pèr cun MOLITU > *miult*, *miout* da *moler*. Ei fuss passiunont d'endriescher enzatgei perschudent buca mo davart il temps e las vias d'emprest, mobein era davart ils motivs e las cundiziuns psicologicas che han menau leutier. Quei vala buc il davos pils schinumnai emprests da muntada ni da cuntegn che fan ora – senza che nus gnanc sminein ni ditgein da quei – ina buna part da nossa cultura da lungatg.

In dils pli eloquents ei senz'auter il romontsch *la lèt*g, engiadines *la lai*. Igl ei puspei in da quels che resta fixaus el territori romontsch. Tenor sia derivonza corrispunda el al latin LEGE 'lescha', mo en sia significaziun va el directamein anavos sil tudestg mesaun *ë* 'Gesetz, Ehe'. In nuschel tudestg *ë* ha pia obteniu ina crosta latina u romontscha (LEGE). *La lèt*g, ch'ins sa numnar ina tipica innovaziun romontscha, fa matei part da quella terminologia da natira giuridica, sviluppada sut impuls dil dretg german. (Pareglia vol. I, nr. 6, IV, 4.1.2.2).

Igl ei zun probabel ch'era il lungatg da baselgia ha resentiu da quei. Jeu numnel cheu mo in pèr tiarms, sco *giuvnal* 'Jünger', *giuvenessendi* 'Jüngste Tag', *aultsacerdot* 'Hohepriester', il tiarm reformau *mussauscartira* 'Schriftgelehrte'.

Cun ina minuziusa retscherca fuss ei pusseivel da far persenn, con afuns che gest questa moda e maniera d'adaptaziun ed integraziun tonscha. Leinsa e saveinsa far catscha sin *dar* en la cumbinaziun impersunala, pia al tip *ei dat, i dà* (il y a, c'è), perquei ch'el ei motivaus ed umbrivaus dil tudestg? Cert, connexiuns sco: *ei dat bia izuns uonn; ei vess prest dau ina disgrazia* eav. savein nus remplazzar el mender cass. Mo aschi semplia ei la caussa buc. Scadin cass duman-dassen nus adumbatten ad Andri Peer da midar sia poesia «I dà ögliadas chi stendschan sco chadainas» en in' autra fuorma e cadenza. Lein nus eliminar, cunzun ella construcziun predicativa negada, oravontut en Surselva il verb *duvrar* sco auxiliar modal? *Ti drovas percass nuota vegnir, nus essan glied avunda!* Eisi fatg cun bandischar senz'auter *astgar* en la medema funcziun modala e savens damaneivel dil tud. «dürfen»? E va ei da remplazzar el adina cun *puder* sco quei che J.U. Gaudenz manegia (Fögl 1977, 40, suppl. 2.4)? E co stat ei cun *survegnir, surgnir* 'obtener', sut e sura ina copia dil tudestg svizzer *übercho*?

Jeu vi e sai buca rispunder a tut quellas damondas ed a biaras autras che jeu savess aschunscher. Las damondas dueigien denton mussar empau en tgei bostga che nus fruntein. Gnanc el Dicziunari Romontsch Grischun anflein nus adina ina informaziun ed analisa bastonta. Quei ei tuttavia significativ. Era ils lexicografs ein stai ditg e liung sin quei baun cun la nota «Ni Taliauns ni Tudais-chs». Cun far resortir cun raschun igl agen e genuin, croda igl auter abandun. Mo quei che vegn scatschau fa lu vendetga e semuossa els simtoms psicomatics, el mal il venter da quels che ston instruir il romontsch.

Gia daditg han ins viu ch'ils mecanissem, che tschaffan ed integreschan ils emprests, lavuran ton meglier, pli dalunsch ch'il pievel u ils plidaders sesanflan dil lungatg jester. Expressiuns sco Breil *sin*

bolcrot 'aufs Geratewohl' (sv. tud. *wohl grateⁿ*), sursilv. *dir si il bor*, friulan *al lasimponer* 'Eisenbahner', ni il friulan *al climbain* 'Glühwein' dattan d'entellir, tgei forzas che schischevan en quellas molas. Gnanc tgisà ch'ìls temps d'ina assimilaziun naturala ein vargai cun la bilinguitad progressonta e cun l'omnipresenza era dil tudestg da scartira. Mo franc eis eis ei era che l'influenza tudestga tschessa buca perquei, anzi ch'ella secatscha en vaus aunc pli prigus. Quei che sederasa oz pli e pli ei gest per quella raschun ed ord ina tenuta puristica sbagliada, la translaziun stedia e cuntinuonta da schemas tudestgs.

V Camps periclitai e discutai

Nus essan bein pertscharts che l'influenza tudestga sefa valer pli u meins ferm sin tuts ils camps linguistics. Ins savess entscheiver cun damondas da scripziun dils idioms, ina sparta oramai pauc discussada, nua ch'ins ha imitau d'entschatta enneu abundantamein models tudestgs. Pli gronds quitaus vegn a far a Vus la pronunzia, in plaun exponiu allas mangognas, restrenschidas antruras al cunfin linguistic per propi. Difficultads da pronunziar ils enconuschents suns *gl*, *gn*, *tg*, *ge*, *gi* per jasters ed indigens, perquei ch'il tudestg posseda buc els en sia scala ni ch'el lavaga il sentiment e l'udida per quellas nianzas foneticas. Il medem vala, sco ins sa seperschuader di per di era per l'accentuaziun ed intunaziun. Patertgeien cunzun als adjectivs da pliras silbas dil tip *cantunal*, *naziunal*, *regiunal*, *regular* etc. Buca d'emblidar ils nums da famiglia *Cadurisch*, *Derungs*. Jeu renvieschel en quei risguard alla lavur hectografada d'Arnold Spescha (Entruidament davart la pronunzia dil romontsch sursilvan, 11 p.; novissimamein a sia Grammatica sursilvana, 1989).

Il pli cunvegnent eisi sche nus zavrein dil lamburin da problems enzacons pli maneivels. Ton per buca sespiarder memiazun. Per semeglia:

a) *Il diever dallas preposiziuns*

Zanua di Ramun Vieli: «Las preposiziuns ein e restan in pugn da cumprova pil damogn d'in lungatg. Jeu hai experimentau quei pér memia, el tudestg, franzos e talian, en ed ord scola, sco redatur digl Ischi e dil Tschespet eav.» La caussa ei buca semplia. Cahannes en sias «Brevs da Crestault» (1912, Ischi 14, 81) resda, co el ei fruntaus dado Sagogn sin dus buobets. A sia damonda, nua ch'ei mondien,

survegn el per risposta «O, tochen giu sil bahnhof». E Cahannes cur-regia allegramein «Jeu mond giu silla staziun». Pli tard, en la «Grammatica» (1924) vess el detg senz'auter «ir alla staziun», eventualme in «ir giu la staziun». Ei ha apparentamein dau in svilup, naven dil stadi popular dil diever viers la cultivaziun dil lungatg cunscienta, dirigida magari ferm dil parameter latinisont.

Cheu entscheivan carteivel nossas pitgiras. Tgei ei bien, e tgei ei meins bien sco Cahannes ha per moda da dir, ni tgei ei in summa buca lubiu? «Ir alla staziun» ni «ir sin la staziun», «patertgar ad enzatgi, d'enzatgi, vid enzatgi», «s'occupar d'enzatgi» ni «s'occupar cun enzatgi»? Sch'igl ei gest da dir «spitgar enzatgi», eisi forsa buca tut falliu da dir en certas circumstanzias «spetga sin mei!», «jeu spetgel sillas nuorsas». In sguard era mo en texts sursilvans da nos dis muossan che la pratia e la grammatica van tuttavia pulit ina sper l'otra ora. «Ins ha cartiu sin Ruodi», «currend giu da cuolm sin uras da gientar», «d'in di sin l'auter», «sin damaun marvegl», «sin Pastgas». En l'Engiadina para il diever dallas preposiziuns da far meins quitaus. Velleman tracta da quei che jeu sai in summa buca las preposiziuns. Ganzoni (Grammatica Ladina 154) dat, probabel sin fundament dil vocabulari, in bionton exempels pil diever. La problematisaziun ei denton mo skizzada tschadilà. Ina cumparegliaziun cun nies material lai buca dubitar che las difficultads ein pli grondas. Quei vala era per Ramun Vieli en sia biala contribuziun «Davart il diever dallas preposiziuns» (Ischi 37, 172-184). Nus vulein era buc emblidar ch'ils vocabularis romontschs-tudestgs pratics dalla LR cuntengnan interessantas indicaziuns.

b) La damonda dils verbs cumponi: verb + preposiziun/adverb

Ei vegn ad esser in triep onns ch'il virus «far cun» (mitmachen) ei sesviluppau zanza en Surselva e sederasau en moda epidemica e contagiusa. Igl origin schai podà en l'activitad sportiva carschenta, nua che la devisa dil «far part», «separticipar» ei predominanta. «Far cun ei quei che quenta, buca gudignar!». Tier ina generaziun pli avanzada pareva quei «far cun» sco ina scurlada. Mo aschi tanien s'ei buca cun quei schoc, eisi gie aschia ch'il «far cun» (mitmachen) s'inquadra en ina roschada da formaziuns identicas, ni meglieras ni mendras. Aschia per semeglia il «metter avon» u «semetter avon» (sich vorstellen), buc uera vegls e ch'ins auda schizun en la fuorma exclamativa/interjectiva *mett'avon!* (stell dir vor! denk dir!).

Ina ductrina duvrabla e manischabla ei era en quei risguard strusch d'anflar en nos manuals grammaticals. G.A. Bühler numna els en las

Annalas (10, 303) «*Ilis periculus germanismus*». «Questas verbalas translaziuns da verbs tudescs han quasi totalmein ruinau nos dialects». Siu panziers ei che ils verbs artai mondien cheutras a digren u spareschien. Pli tard dat ei ina viulta. Ils linguists e dialectologs (Melcher 1905; Pult 1913) vegnan buc unfis da mussar ch'il romontsch ei buca persuls cun quellas formaziuns. Dialects talians ed il talian da scartira fan amplamein diever da fuormas analiticas (tal. *buttar fuori, mettere su, levar via*). Velleman en las Annalas (45, 1931, 94) dat ulteriuramein exempels dalla litteratura veglia. Cun tuts crutschs e curschins va'i vess da surveser ch'il tudestg ha leven-tau e leventa vinavon formaziuns da quella specia. Ellas ein denton aschi frequentas che perfin il purist cultivau abdichescha. J.U. Gaudenz scriva: «*Vis l'adöver uschè derasà da las fuormas analiticas, nu pudain nus far oter co conclüder: quai es rumantsch! Quistas fuormas nu derivan primariamain dal tudais-ch, anzi dal latin vulgar ed as chattan p.ex. eir aint ils dialects italians*». Sia critica va enviers in maldiever, jeu supponel en direcziun d'exempels che jeu dun cheu sco schatgs ord gasettas sursilvanas dils onns 40, exempels che fan strusch pli mal als auturs.

curdar si 'auffallen'

Ei croda si ch'ins ha surdau las spesas alla accusada

fierer si puorla 'Staub aufwerfen'

... ina ovra pedagogica che ha *fiers si bia puorla*

fierer avon 'vorwerfen'

Savens vegn ei *fiers avon* ch'ils purs seigien sezs la cuolpa...

ir entuorn cul patratg

Sco ins auda *va* il president districtual seriusamein *entuorn cul patratg* de demissionar.

menar si 'aufführen'

Wolf de Falkenstein da Kafer ... ch'il Chor viril ... ha *menau si* cun grond success.

passar si 'auftreten'

Il passar si della rugada de fulin (Russtau)

ir suenter alla lavur 'der Arbeit nachgehen'

Ellas [las persunas] astgan buca conversar cun tschels avdents della casa ed *ir suenter a negina lavur*.

ir encunter alla fin 'dem Ende entgegengehen'

Las lavurs dil hotel «Adula» *van encunter a lur fin*.

scher allontanau ‘fernliegen’

Ei schai a mi allontanau de vuler tucrar enzatgi pli datier.

esser tschentau(s) en ‘eingestellt sein’

Oz il di *ei* tut *tschentaus en* sin sport.

setener si ‘sich aufhalten’

Biars *setegnan si* ch’ils rehs ed ils emploiai survegnan era rentas.

Quei ei mo in pèr exempels empau da gross che lain sminar, con-
danavon che las fuormas tudestgas cudezzan. Tgeinin fuss oz il re-
sultat dall’uatga cun repassar il gasettam romontsch ni cun tedlar las
emissiuns romontschas? Abstrahau da talas ponderaziuns criticas,
tucca ei da veser che talas cumbinaziuns san cuntener ina semantica
zun varionta e differenziada. Per semeglia verbs cumponi cun ‘ense-
men/insembl’:

*dar ensemen / far ensemen / ir ensemen / prender ensemen / sepre-
nder ensemen / trer ensemen / setrer ensemen / vegnir ensemen.*

Ni forsa aunc pli eloquentamein verbs uni cun tier. En l’Engiadi-
na Bassa corrispunda oz pil pli pro a tier(s).

dar tier / aschuntar, denton era conceder

ir tier / quei va tier a ti nuot; *ei mava tier* sco en ina tauna da morders

metter tier / aschuntar

mirar tier / assister, denton era tgirar, ladin guardar pro ‘far adatg’

prender tier / far prova

puder tier / contonscher

tener tier / intimar

c) *Davart la posiziun dils adjectivs attributivs*

Avon che scuntrar quen havein nus aunc empau peda da dar in
sguard en in auter capetel, medemamein el tschetsch dil tudestg «La
posiziun dils adjectivs attributivs». Ils Ladins cheu presents san ch’ei
ha dau el Fögl dils 1974 ina liunga e viva discussiun sur dalla da-
monda, nua plazzar ils adjectivs aschuntai a substantivs. Clo Duri
Bezzola, che dat l’entschatta, fa valer ch’il diever el ladin (scret) stet-
ti zun fetg sut l’influenza dil tudestg. El manegia schizun che fuor-
mas sco «Nouv Testamaint», «Gran Cussagl», «Pitschen Cussagl»
seigien d’attribuir a talas influenzas. Quei vul dir, ils translaturers sei-
gien sesanflai u bein avon in model latin (Bifrun) u bein avon in tu-
destg. Sch’ins consulteschi per semeglia ils nums locals, l’expressiun
vera e verdeivla dil pievel, constateschi ins ch’igl adjectiv stetti tras-

atras suenter il substantiv. Jachen Ulrich Gaudenz cun sia gronda experientscha replica lu cun buns arguments:

«Ina regla stringenta dat ei buc en quei risguard. E negin sa formular ina tala, essend ch'igl adjectiv ha, silmeins en biars cass buc in post definiu». La discussiun setila vinavon, senza ch'ins arrivi ad ina entelgientscha, ei seigi la lecziun ch'il vuler fixar tut ord la vesta ni mo en la relaziun cul tudestg seigi in nonsens, la lecziun era ch'il problem daventa ton pli cumplacaus pli bia material da mussaments che stat a disposiziun.

Il latin dat a nus la regla generala ch'igl adjectiv stetti suenter il substantiv. Mo gia el latin ei quei buc ina regla absoluta. El talian modern eisi tuttavia pusseivel d'anflar ina relaziun dad 1:1, pia la stadera denter posiziun avon e posiziun suenter il substantiv. Il franzos presenta schizun ina pluralitad da cass cun adjectiv anteponiu. Igl ei pusseivel che quei che J.U. Gaudenz di, la nunpusseivladad da fixar ina regla stringenta, ei gest. Mo tgi che sto instruir il romontsch e curreger manuscrets sa buc entscheiver massa cuntut. E quei che nossas grammaticas din surlunder ei medemamein da valur discutabla. Ellas mischeidan il bia differents criteris da definiziun. Per saver far ina migliur dat ei buc in auter mied che d'examinar il diever sin fundament da mussaments abundonts ord il lungatg scret actual ed a medem temps ord il lungatg plidau pli elevau. Haver a disposiziun ina documentaziun che lubescha cun metodos appropriadas dad eruir certas constantas. In da quels corpus ha signur Winzap scaffiu sche jeu sbagliel buc. In da mes scolars a Friburg, Kurt Jeitziner, s'occupescha en ina lavur da licenziat pli extendida dil tema «Zur Stellung des attributiven Adjektivs in der neueren surselvischen Prosa». El furnescha in grond corpus d'exempels u d'excerpts ed analysescha quels ord l'enconuschientscha d'ina gronda litteratura scientifica sur da quei tema, oravontut cun la metoda che A.G. Sciarone ha applicau en sia lavur «La place de l'adjectif en italien moderne» (1970). El ei el cass da cumprovar che quella metoda, ni meglier detg quella teoria, secunfa dètg bein cul diever sursilvan. Secapescha tschaffa el era ils facturs jasters e denter quels sco empau dapertut l'influenza tudestga. Senza che Jeitziner arrivi a resultats dil tuttافاتg spectaculars ni nunspitgai, ei sia lavur, sco dil reminent aunc autras, in muossavia, co nus savessen proceder per saver re-dember munconzas da nossas enconuschientschas dil romontsch, senza stuer spitgar tochen ch'enzatgi procura a nus quella grammatica romontscha, quella sintaxa romontscha historica e descriptiva. Denton ei la stupenta «Grammatica sursilvana» dad A. Spescha (1989) cumparida che risguarda la documentaziun e presenta en

moda differenziada ils fatgs. Senza dubi vegn ei era ad esser l'incumbensa da futurs vocabularis idiomatics romontschs da considerar pli gestamein la contribuziun tudestga a nies lungatg.

VI Per conclusiun

Als camps periclitai, che jeu hai numnau, savess jeu aschuntar diember auters. Mo ei setracta d'arrivar alla fin. Ei fuss stau miu intent da fitgar per conclusiun in pèr schaluns che savessen survir a nus d'orientaziun. Mo quei para a mi empau da bienmarcau e podà buc el senn dalla discussiun che duei suandar. In pèr observaziuns da natira generala ein denton giustificadas.

- 1° La profunda influenza dil tudestg sil romontsch ei ina realitad. Vuler ignorar ella ha num nuot.
- 2° Quella influenza ha buca mo enrihiu il romontsch, patertgein al vocabulari, mobein era provocau numerusas innovaziuns da tempra sintactica ed outra.
- 3° Nies cumpurtament enviers l'influenza tudestga sil romontsch sa vegnir definius per propi pèr sin fundament d'ina enconuschientscha aschi completa sco mo pusseivel da lezza contribuziun. Quei che nus basignein ein lavurs descriptivas che muossan pils differents camps, nua che las varts positivas da quellas interferenzas ein d'anflar e nua che prighels smanatschan.
- 4° Cun quei essan nus gia per la letga sil plaun dalla dustonza. Oz pli che mai ha'i num promover e sustener las saunas e bunas structuras dil romontsch scret e plidau: Mieds d'instrucziun, ediziuns, pressa radio etc.

Preziai collegas! Nus essan tuts d'accord che la dustonza romontscha, cunzun enviers quei schani che P.A. Lozza numnava «igl scarschantia ma bel lungatg tudestg» ei buca mo in nobile officium, mobein in grev buordi. Mo cun coordinar tut nossas forzas essan nus stgis da levgiar quei buordi e da bardigliar el leu nua che nus vulein, ad ina cultivaziun raschuneivla e profiteivla da nossa viarva.